

ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ

УДК 930-2:94(477); 94.327

Ярослав Калакура

КЛАСИФІКАЦІЯ ДЖЕРЕЛ ІЗ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ ЯК ДОСЛІДНИЦЬКИЙ МЕТОД

У статті в контексті актуалізації в українській історіографії проблем історії зарубіжних країн, світових процесів і міжнародних відносин, залучення до науково-дослідної роботи молодшої генерації науковців, помітного збільшення питомої ваги праць із всесвітньої історії з'ясовуються сучасні підходи до їх джерельного забезпечення, зокрема до класифікації джерел як одного з продуктивних дослідницьких методів. Розкриваються його сутність, роль і значення, зв'язок з евристичною та аналітичною функціями джерелознавства, окреслюються класифікаційні ознаки джерел і принципи їхнього групування, визначаються деякі особливості типово-видової класифікації джерел із всесвітньої історії та найбільш поширені класифікаційні схеми і моделі. Звернута увага на специфіку класифікації джерел на електронних носіях, дедалі ширше залучення їх інформаційного потенціалу. Сформульовані рекомендації щодо оптимізації класифікації джерел з історії взаємин України із зарубіжними країнами, застосування європейських стандартів.

Ключові слова: історичне джерелознавство, класифікація джерел, класифікаційні моделі, всесвітня історія, історія зарубіжних країн, українська історіографія.

Сучасний стан гуманітарного знання визначається появою та еволюцією нових дослідницьких парадигм, розмиванням меж традиційних дисциплін, активним розвитком міждисциплінарних студій, широким тематичним і методологічним різноманіттям. При цьому, як зауважує російський дослідник, доктор філософських наук Р. М. Нугаєв, предметна область гуманітаристики постійно розширюється, охоплюючи все нові й нові культурні традиції, у соціогуманітарному знанні увиразнюються нові грані зростання, починають проявлятися кумулятивні ознаки, відбувається інтенсивне “схрещування” теоретичних мов і дискурсивних практик, їх “гібридизація”, множення й поширення, асиміляція одних традицій іншими [18, с. 59].

З відновленням незалежності України суттєво зріс інтерес українських істориків до дослідження всесвітньої історії, тобто до історії світу загалом, його окремих регіонів, зарубіжних країн, українсько-зарубіжних взаємин у різних часових вимірах. За неповними підрахунками, кожна третя історична праця, опублікована або захищена за останнє десятиріччя, присвячена історії зарубіжних країн та міжнародним відносинам, міждержавним зв'язкам України [1, с. 166–179; 5, с. 207–219; 9, с. 180–194]. У цьому зв'язку набуває дедалі більшої актуальності методологія досліджень всесвітньої історії, збагачення їх джерельної бази, оновлення методики опрацювання джерел, включаючи і їх класифікацію, яка традиційно відноситься до ключових проблем теорії і практики історичного джерелознавства. Вона дозволяє повніше з'ясувати природу джерела та його інформаційний потенціал, здійснити його атрибуцію, а відтак досягнути цілісності джерельної бази – актуалізованої і потенційної.

Актуальність означеної проблеми зумовлюється низкою чинників, а саме: 1) по мірі інтеграційних процесів, підписання Угоди про асоціацію між Україною і

ЄС дослідження історії зарубіжних країн, насамперед європейських, набули масового характеру, до них долучилася молода генерація істориків, багатьом із яких бракує досвіду роботи із зарубіжними джерелами, належної методологічної та джерелознавчої підготовки; 2) на відміну від студій з вітчизняної історії, які майже не відчувають дефіциту джерел, дослідники всесвітньої історії стикаються у цьому відношенні з низкою труднощів об'єктивного і суб'єктивного характеру, зокрема обмеженими можливостями закордонних відряджень, роботи в зарубіжних архівах, брак оригінальної літератури, що часом штовхає на запозичення вторинних свідчень, а також, недостатня мовна підготовка, не фахові переклади текстів тощо; 3) у сучасних умовах зростає питома вага джерельно-інформаційного потенціалу електронних ресурсів системи Інтернет, що в свою чергу диктує необхідність більш досконалого володіння сучасними інформаційними технологіями і методикою критичного опрацювання джерел на електронних носіях, які відкриті у архівних та бібліотечних фондах зарубіжних країн, а відтак відповідального ставлення до здобуття належної інформації, встановлення її достовірності та повноти; 4) одним з ефективних дослідницьких методів виявлення, дослідження джерел та використання відповідної інформації є їх наукова класифікація. Однак на практиці вона часто недооцінюється, а сама проблема ще не отримала належного висвітлення в наявній літературі. Все ще недостатньо з'ясовано функції і пізнавальне значення класифікації як дослідницького методу. Опубліковані загальні [4; 10; 16; 17] і спеціальні джерелознавчі праці та навчальні посібники [6; 13] відображають лише окремі аспекти нових підходів до теорії і практики класифікації джерел із всесвітньої історії.

Мета пропонованої статті полягає в тому, щоб з'ясувати сучасне розуміння поняття класифікації джерел, розглянути її цілі, завдання і значення, класифікаційні ознаки джерел і принципи їхнього групування, найпоширеніші класифікаційні схеми і моделі, а також виявити деякі особливості класифікації джерел із всесвітньої історії.

Класифікація джерел об'єктивно зумовлюється двома головними функціями джерелознавства: *евристичною й аналітичною*. Перша забезпечує пошук, виявлення джерел, орієнтацію в них (що особливо важливо для джерел із всесвітньої історії, зважаючи на їхню різноманітність і локалізаційну розкиданість), системне вивчення сукупності певних груп історичних пам'яток, які стосуються окремих країн, регіонів або епох. Друга функція полягає у розробці методів систематизації, типології та аналізу історичних джерел, способів виявлення і здобуття з них необхідної інформації, перевірки її достовірності, а головне – сприяти завдяки класифікації вибору оптимальних методів дослідження кожної групи джерел.

Якщо розглядати джерельну базу досліджень із всесвітньої історії як цілісну систему різноманітних носіїв інформації, сукупність об'єктів пізнання, то неминуче виникає необхідність поділу їх на *певні класи і підкласи (групи і підгрупи)*, тобто їх класифікації. На перший погляд може видатися, ніби класифікація зводиться до механічного групування джерел і що вона не має суттєвого значення для історика. Насправді, це винятково важлива і відповідальна процедура теоретико-методологічного і логічного характеру, один з *дослідницьких методів*, що має велике значення як для виявлення, вивчення і використання джерел, так і для організації наступної пізнавальної діяльності дослідника, опанування джерельною інформацією та її інтерпретацією.

Сучасне джерелознавство розглядає *класифікацію джерел як поділ всього їх масиву на групи за пріоритетною, найбільш суттєвою спільною ознакою, характерною для кожної групи*. Класифікаційна робота супроводжується виявленням у джерелах найхарактерніших ознак, їх повторюваності, встановленням певних закономірностей і особливостей утворення пам'яток і на цій основі вибором

методів їх опрацювання, дослідження, доведення достовірності почерпнутої інформації.

Завдання класифікації джерел полягає в тому, щоб, *по-перше*, виробити загальні принципи їх розподілу на класи, типи, роди, види, різновиди; *по-друге*, виявити специфічні ознаки джерел як критерії їх спорідненості; *по-третє*, виходячи з цих ознак, звести джерела в певні групи і в такий спосіб забезпечити диференційований підхід до кожної з них, підібрати відповідні методи і прийоми їх опрацювання. При цьому варто зауважити, що класифікація джерел, як і весь дослідницький процес, ґрунтується на основоположних *принципах об'єктивності, історизму, науковості, зв'язку з дослідницькою та педагогічною практикою*. Іншими словами, класифікація джерел – невід'ємний елемент їх наукового пошуку і вивчення, який суттєво впливає на повноту і репрезентативність джерельної бази, об'єктивність і глибину почерпнутої інформації, її всебічність і достовірність. Водночас вона має прикладне призначення і зрештою не ускладнює, а полегшує роботу дослідника з джерелами, підвищує її ефективність і результативність. Формування джерельного комплексу кожного конкретного дослідження супроводжується вибором відповідної класифікаційної схеми, яка завжди має ґрунтуватися на загальних принципах класифікації.

Як засвідчує практика підготовки і захисту дисертаційних робіт, деякі автори припускаються спрощених підходів до класифікації джерел, нерідко беручи за основу другорядні їх ознаки, часом суто зовнішнього характеру. Кидається у вічі, що в багатьох із них поділ джерел носить формальний характер, наприклад на архівні і бібліотечні, рукописні і друковані, на вітчизняні і зарубіжні. Така класифікація вказує лише на місце походження або зберігання джерела, на його зовнішній вигляд і не може істотно вплинути на глибину дослідження, здобуття оптимальної інформації, хоча походження інколи суттєво відбивається на тенденціях формування джерельної бази. Має місце підміна класифікації джерел їх рубрикацією у прикінцевому списку літератури і джерел. Не витримують критики і ті з класифікаційних підходів, які консервують практику радянського джерелознавства, ділячи джерела за так званим партійно-класовим принципом, рейтингом політичних діячів.

Сучасна наука підходить до класифікації джерел як до важливого інструменту їх систематизації, методу поглибленого пізнання, засобу підвищення інформативних можливостей свідчень. Вона допомагає, з одного боку, встановити ступінь *актуалізації* джерел, тобто поділу їх на актуалізовані (виявлені, досліджені, оприлюднені) та не актуалізовані (потенційні), які ще очікують свого вивчення і запровадження до наукового обігу, а з другого боку, окреслити місце джерела в суспільному житті, з'ясувати, так би мовити, його доджерельний, тобто службовий чи функціональний статус. Наприклад, документи Ліги Націй, Організації Об'єднаних Націй, міжнародні угоди, конституційні та законодавчі акти тієї чи іншої держави перш, ніж стати дослідницьким джерелом, виконували політичні або нормативно-правові функції для певного часу і реалізації конкретних завдань. Ця обставину (службове та функціональне призначення документів і їх “трансформація” в джерело) історик має враховувати.

В основі знань і відповідних умінь щодо класифікації джерел лежить поняття класифікаційної ознаки, яке пов'язане з виявленням найбільш суттєвої риси джерела. Якщо взяти всю сукупність джерел із всесвітньої історії, весь їх корпус, то можна виявити низку спільних, споріднених або схожих їх рис, більшості з них або окремої частини. Такими загальними рисами є природно-історичне і географічне походження джерел, їх суб'єктивно-об'єктивний характер, спільні форми і способи кодування інформації. З'ясування домінуючих ознак, що можуть бути покладені в основу класифікації, потребує кількох попередніх застережень. Йдеться, насамперед, про відхід від звуженого трактування

історичних джерел, віднесення до них не лише тих, що є результатом людської діяльності і найповніше відображають історичний процес (пам'ятки матеріальної і духовної культури), але й тих, що існували або існують незалежно від цілеспрямованої діяльності людини, але впливають на розвиток суспільного життя, на хід історичного процесу, і без урахування яких не можна реконструювати цей процес у повному обсязі. Це природно-географічне середовище, клімат, корисні копалини, екологія, природні катаклізми (повені, зсуви, землетруси), техногенні катастрофи тощо. Отже, ці, здавалося б позаісторичні, явища в умовах інтеграції наук про природу і суспільство, глобалізації сучасного світу набувають історичного характеру і потребують для дослідження відповідних джерел та методик [11, с. 127–139].

І все ж домінуюче місце у джерельній базі історичної науки, в т.ч. із світової історії, займають джерела безпосередньо *історичного* походження, тобто створені у процесі людської діяльності як у далекому і недавньому минулому, так і в наші дні, які тому й називаються історичними. Вони представлені у вигляді пам'яток матеріальної і духовної культури, залишків минулого життя, документальних свідчень, наукової, літературної і художньої творчості. Для цього основного класу джерел характерним є ряд споріднених ознак, які стосуються наступних критеріїв: рід, вид, час і місце походження джерела, його авторство, вигляд, внутрішня організація, структура, зміст, форма фіксації та спосіб кодування інформації. Визначення одного або кількох критеріїв і відповідних ознак джерел має пріоритетне значення для вибору класифікаційної схеми (моделі) і залежить від мети та завдань того чи іншого дослідження, від онтологічного вивчення джерел.

На думку І. Ковальченка, котрий послідовно розглядав класифікацію джерел як дослідницький метод, вся сукупність історичних свідчень може бути поділена за таким критерієм, як спосіб фіксації інформації, на чотири групи: речові, писемні, зображальні (зображально-графічні), фонічні [8, с. 147–148]. Отже, за основну ознаку тут взято саме *спосіб* відображення інформації. Класифікаційною ознакою можуть слугувати і конкретні *засоби* передачі зовнішніх (стан збереженості, наприклад, піраміди Хеопса, залишок Римського Колізею) та внутрішніх характеристики джерела (структура Законів Ману, “Історії” Геродота, фонди Федерального архіву ФРН).

Перед тим, як перейти безпосередньо до характеристики існуючих моделей класифікації історичних джерел і розглянути найбільш поширені схеми, вважаємо за доцільне зробити суттєве застереження. Історичні джерела діляться на дві великі групи у залежності від предмету і характеру наукового пізнання: а) *історіографічні*, на яких ґрунтуються історіографічні дослідження (історія історичної науки); б) *конкретно-історичні* джерела, які слугують базою конкретно-історичних досліджень. Кожна з цих груп має специфічні критерії класифікації, оскільки існує принципова різниця між історіографічними та конкретно-історичними джерелами. В основі перших лежать відомості про дослідницький процес, нарошування знань і встановлення факту-знання, а другі – базуються на відомостях про реальний факт-подію, явище, особу, процес. Серед історіографічних джерел домінують наукові дослідження всіх жанрів, включаючи опубліковані і рукописні узагальнюючі праці та монографії, статті, рецензії, матеріали наукових конференцій, офіційні документи, що стосуються розвитку історичної науки і діяльності наукових історичних установ, а також свідчення особового характеру істориків у формі їх біографій, щоденників, спогадів, листування [7, с. 20–21]. Ось чому пріоритетною схемою класифікації історіографічних джерел виступає видова.

Хоч з історіографічними джерелами має справу кожен науковець, оскільки за їх допомогою він встановлює стан дослідження тієї чи іншої проблеми, і все ж переважна більшість істориків працюють з конкретно-історичними. Ось чому вважаємо доцільним запропонувати деякі різновиди їх типології: а) *за способом кодування та відтворення інформації* (словесні: усні та писемні; зображальні;

звуків або фонічні, електронні, поведінкові, конвенціональні або символічні); б) *за змістом* (дипломатичні, правничі, нормативні, політичні, громадські, соціально-економічні, культурологічні, мистецькі, релігійні та ін.); в) за походженням (офіційні або приватні; за фондоутворювачем; особові, авторські, колективні і та ін.); г) *за хронологічно-географічною ознакою* (свідчення певних історичних епох, століть, періодів, регіонів, країн і т. п.); д) *за формою* (споруди, предмети, літописи, картини, графіка, друковані твори, фотографії, кінофільми, фонозаписи, електронні файли і т. ін.).

Українське і зарубіжне джерелознавство традиційно бере за основу групування джерел такий критерій як рівень їх наближеності до подій і фактів, котрі вони відображають. За цією ознакою джерела ділять на *історичні залишки* (рештки) та *історичні традиції* (оповідні, наративні джерела). Проте слід мати на увазі, що майже кожна пам'ятка водночас є і залишком, і традицією. І все ж *історичні залишки* (рештки) – це пам'ятки матеріальної і духовної культури, що виникли у процесі розвитку самих подій. Вони ніби були “учасниками” цих подій. Це різноманітні законодавчі і нормативні документи, акти, грамоти, універсали, службові листування, інформаційні матеріали, що були певною базою ухвалення міжнародних організацій, урядових установ, реалізації законів і рішень, які свого часу відігравали функціонально-правову роль, впливали або продовжують впливати на хід подій. Здебільшого історичні залишки не створювались спеціально як джерела для використання їх у майбутньому в науковій роботі, а були предметом службової або приватної діяльності людей.

Історичні традиції – це пам'ятки минулого, що склалися на основі вражень їх авторів від подій, прямого впливу на ці події вони, як правило, не мали. Йдеться про безпосереднє відображення подій їх учасником або свідком, до того ж дуже наближене у часі. Це спогади, щоденники, дорожні нотатки, інформаційні жанри періодики тощо. Нерідко одна й та ж пам'ятка може виступати і в ролі залишків, і в ролі традицій. Наприклад, роздуми і спомини Уїнстона Черчилля про Другу світову війну, на перший погляд, – історична традиція, оскільки вони віддалені в часі від реальних подій і самі по собі реального впливу на ці події не мали. Водночас не можна ігнорувати роль їх автора як ключового учасника війни, видатного політика, прем'єр-міністра Великобританії 1940–1945 рр., одного з фундаторів антигітлерівської коаліції, його публіцистичного хисту у висвітленні подій, учасником і свідком яких він був. До традицій відносять також історичні твори, побудовані на документах або наративних джерелах, що збереглися (*Норман Дейвіс “Європа. Історія”, 2000 р.*). Сказане стосується й мемуарів, наприклад воєнних мемуарів де Голя Шарля у трьох томах, які є традицією (оскільки описують події 1940–1946 рр. через певний проміжок часу) і водночас залишками, позаяк відображають дійсність на момент свого створення.

Оповідні (наративні) джерела, на відміну від залишків, створюються здебільшого свідомо для історії, їх автори якомога детальніше намагаються висвітлити події, викласти своє бачення, дати власну оцінку фактам, задіяним особам, показати й себе в контексті описуваних подій. Що стосується історіографічних джерел, то вони посідають *межове становище*: з одного боку, їх можна віднести до традицій, оскільки їх основний масив у форматі наукових досліджень створюється на основі великого кола конкретно-історичних джерел, часто вперше актуалізованих, а з другого, – вони виступають пам'ятками тієї доби, в якій жив і працював історик.

Виходячи з цих загальних застережень щодо умовності поділу джерел на історичні рештки й історичну традицію, розглянемо інші існуючі класифікаційні схеми. Основними з них є класифікація за типами, родами і видами джерел. Для вже згадуваної *типологічної класифікації* головним критерієм і визначальними ознаками поділу джерел є спосіб кодування в них інформації, засіб її фіксації та відтворення, а

також походження, хронологічно-географічні ознаки, форма і зміст. Неважко помітити, що ця класифікація досить умовно відбиває специфіку фіксації джерельної інформації в межах виділених типів джерел, методи і форми відображення в них дійсності, оскільки поняття “спосіб” підмінюється поняттям “матеріал”, що служить носієм інформації. Наприклад, фотодокументи є різновидом зображальних джерел, а фонічні записи здійснюються на різних матеріалах і виступають специфічними носіями не тільки словесної, поведінкової, знакової, але й речової (техніка запису та відтворення звуку) інформації. Своєю чергою, словесні джерела – це і жива мова, і писемні тексти: рукописні, машинописні, друкарські, комп’ютерні тощо. Усі джерельні матеріали зображального типу є здебільшого речовими і можуть розглядатися як підтип останніх. І все ж виділення зображальних джерел в окремий тип виправдане, оскільки вони, на відміну від речових, містять, як правило, оригінальну історико-культурну інформацію про ту чи іншу епоху в формі образів, про її моральні, духовні і художні цінності, стилі, традиції, уподобання тощо, потребують специфічних методів дослідження.

У працях джерелознавців останнього десятиріччя як критерій типологічної класифікації джерел історичного походження береться “явище”, тобто їх форма, зовнішні властивості й ознаки джерела, доступні для первинного сприйняття. Саме ця зовнішня, “матеріальна” форма здебільшого допомагає визначити спосіб відображення джерелом дійсності та спосіб отримання інформації. Для цієї класифікаційної схеми важливу роль відіграють знакові системи, зокрема такі її елементи, як предмет, зображення, слово, звук. Беруться до уваги також спільні риси певного типу, що відрізняють його від джерел інших типів. За цією схемою виділяють *шість типів*:

1. Речові джерела в усіх їх різновидностях. Це найрізноманітніші пам’ятки, в т.ч. й археологічні, архітектури, знаряддя праці різних епох, одяг, предмети і речі домашнього вжитку. За всієї багатоманітності речових джерел (скелети людей і тварин, житла і вироби з каменю, кістки доби палеоліту, єгипетські піраміди, зброя різних часів, мечі та списи хрестоносців, залишки монументальних храмів Давньої Індії, скульптурні пам’ятки стародавніх Греції та Риму, предмети одягу скандинавських народів, парові машини й турбіни Великої Британії, космічні ракети США і т.д.) спільним для них є те, що вони, хоча й віддзеркалюють розмаїття інформації про різні історичні епохи, різні народи, мають однаковий тип її кодування. Скрізь носієм інформації виступають матеріальні речі та предмети. Дослідження цього типу джерел здійснюється переважно за допомогою більш-менш однакових методів і прийомів.

2. Словесні (вербальні) джерела – особливий тип джерел, який характеризується тим, що визначальною ознакою для них виступає слово в усній, письмовій чи іншій формі, яке фіксує мову людини. Носієм їх інформації є пам’ятки мови (лінгвістичні джерела), усної творчості (думи, перекази, міфи, інші фольклорні жанри), писемні пам’ятки (хроніки, літописи, документи, листи, щоденники тощо). До словесних свідчень відносять більшість різновидів фонодокументів, комп’ютерні тексти. Домінуюча роль у їх дослідженні відводиться не лише сууго джерелознавчим, але й лінгвістичним, текстологічним та іншим методам.

3. Зображальні джерела – це такий тип свідчень, інформація в яких зафіксована у вигляді різноманітних зображень: наскельні малюнки, унікальні зображення на пам’ятках шумерської та трипільської культур, фрески і мозаїки давніх храмів, архітектура і орнаменти бароко, мистецькі картини, скульптура доби Ренесансу і наступних епох, фотографії, твори кіномистецтва, відеоматеріали тощо. Для осмислення й аналізу відомостей зображальних джерел, так само як і речових, їх необхідно виразити у описовій або кількісній формі, і лише в тих випадках, коли ці джерела використовуються як засіб ілюстрації подій і фактів,

вони подаються у вигляді зображень (схем, графіків, репродукцій, фотокопій і т. ін.).

4. **Звукові, або аудіальні джерела** – це великий масив джерельної інформації, яка, на відміну від словесної, зафіксована переважно музичними звуками (музичні твори). Звуковим джерелом можуть вважатися не тільки фонодокументи, що містять записи музики, пісенних творів, а й записи усної мови, включаючи й ті, що супроводжуються музикою чи іншим звуковим оформленням. Цей тип джерел має особливо важливе значення для досліджень з історії світової культури, церкви, духовного і політичного життя зарубіжних країн. Для їх вивчення застосовуються методи прослуховування і звукової експертизи.

5. **Поведінкові джерела** фіксують інформацію, що відображає поведінку, дії, вчинки людей, обряди, звичаї, ритуали, ритуали, які сприймаються візуально або відтворюються художніми, поведінковими засобами (весілля, хрестини, похорони, свята врожаю, фестивалі, мітинги, церковні ритуали, спортивні заходи, демонстрації, військові події і т. ін.). Джерела цього типу можуть сприйматися істориком безпосередньо (шляхом спостереження, візуального відстежування дійства, через перегляд кіно-відеофільмів, ознайомлення з матеріалами етнографічних експедицій, періодичної преси, Інтернету).

6. **Конвенціональні (символічні) джерела (від лат. “конвенцій”** – угода, умова) – джерела умовних позначень або символів. Саме умовні знаки виступають тут символами, що містять у собі відкриту або зашифровану інформацію. У них, по-перше, фігурують усі системи умовних або графічних позначень, зокрема ноти, знаки математичної, хімічної, фізичної символіки; по-друге, зображально-схематичні графіки, електрокардіограми, осцилограми і т. ін.; по-третє, документи проектно-технічної документації на паперових, магнітних, електронних та інших носіях. Частина цих джерел може розглядатися як різновид писемно-словесних або зображально-графічних джерел, коли графічні зображення супроводжуються писемними текстами. Для їх дослідження найчастіше застосовують методи, що використовуються для вивчення словесних і зображальних джерел.

Розмаїття джерел настільки велике, що жодна схема не може охопити всі їх аспекти та інформаційні особливості, а тому повинні конкретизуватися у кожному окремому випадку залежно від теми дослідження, його цілей, завдань, хронологічних і географічних рамок, з урахуванням змісту джерел, їх походження, форми, природничо-географічних ознак.

Важливе значення має групування джерел, у т.ч. комп'ютерних, за їх *походженням* і *авторством*. Цій процедурі передують копітка робота щодо встановлення авторства, і лише після її завершення приступають до класифікації. До основної групи входять джерела тих авторів, які самі були учасниками подій, або особи, безпосередньо причетні до них. Іншу групу репрезентують джерела, автори яких виклали своє бачення подій на основі вторинної інформації. Сюди можуть бути віднесені наукові та журналістські дослідження, публіцистика. Класифікацію за авторством застосовують як до словесних, так і до речових, зображальних, звукових та ін. джерел, однак у кожному окремому випадку враховуються специфіка їх створення і форма передачі інформації.

У проблемно-тематичних дослідженнях, у навчальному процесі нерідко застосовується групування джерел за *хронологічно-географічною ознакою*. При цьому враховуються два основні критерії: 1) епоха або історичний період (час) виникнення джерела; 2) місце створення джерела (країна, регіон, місцевість). Ці ж критерії часових і географічних меж подій і явищ часто бувають визначальними і для класифікації джерел *за змістом*. Розглянемо, як приклад, джерела з історії Великої французької революції 1789–1799 рр. Вони представлені по суті всіма типами: речовими, словесними, зображальними, поведінковими. Для поглибленого вивчення цих джерел доцільно застосувати групування за хронологією двох головних періодів революції: 1789–1794 рр. – повалення абсолютизму і 1794–1799 рр. – від страти

Робесп'єра до приходу до влади Наполеона. Водночас слід урахувувати й географію подій, а відтак місце створення джерел, починаючи від Версаля і Парижа до окремих муніципалітетів та сіл. Документальні джерела цієї доби, що відображають революційний рух французів, є не лише у Франції, але й в Англії, Нідерландах, Німеччині та ін. країнах. І цей чинник також слід урахувувати як на етапі пошуку джерел, так і в процесі джерелознавчої критики та реконструкції подій.

За інших підходів до групування джерел критеріями виступають такі ознаки, як форма або місце і спосіб їх зберігання. Джерело може мати різну форму: акт, нота, грамота, лист, анкета, картина, скульптура, будівля, фотографія, відеофільм, дискета тощо. Звичайно, поділ джерел на архівні, електронні, музейні, бібліотечні, домашні колекції тощо додає дуже мало відомостей про їх природу чи зміст. Проте нерідко місце зберігання проливає світло на цінність джерела, його характер, вірогідність інформації. Зокрема, в державних архівах США, Канади, Китаю, країн Центральної і Західної Європи, Росії, інших держав зберігаються документи як світового, міждержавного значення, так і такі, що відображають країнознавчі проблеми, включаючи й українські.

Під *способом зберігання* джерел мають на увазі такі параметри, як оригінал чи копія, копія машинописна, рукописна, ксероксна, електронна чи фотокопія, муляж, макет і т. ін. Характеризуючи джерела, дослідники мають звертати увагу і на таку їх ознаку, як рівень збереженості (наприклад, стан архітектурних пам'яток, художніх полотен, рукописів, повнота комплектів періодики, листівок, архівних пам'яток). Найчастіше автори беруть до уваги два критерії збереженості джерел: повна або часткова. Якщо джерела збереглися лише частково, то це означає, що й відомості про події, явища, процеси носять не повний, а частковий характер, і що потрібен подальший пошук джерел для заповнення прогалін.

Що ж стосується досліджень суто джерелознавчого чи історіографічного характеру, вивчення тих чи інших проблем історії, сфер суспільного розвитку, то історики застосовують у таких випадках інші класифікаційні схеми, виходячи зі спорідненості внутрішніх ознак джерел. Такі схеми прийнято називати *родовими*, або *видовими*. У рамках кожного типу джерел можна виділити кілька родів. Своєю чергою, рід джерел ділиться на види. Наприклад, серед речових джерел виділяють археологічні, тобто ті, що включають найдавніші засоби праці, посуд, прикраси, залишки будівель, зброї. Хоча на перший погляд це різні джерела, насправді вони здебільшого мають споріднену внутрішню структуру і для їх дослідження застосовують насамперед методи археологічної науки. Окремий рід речових джерел становлять пам'ятки архітектури, багато з яких засвідчують визначні культурно-історичні явища, стилі, характерні для тієї чи іншої епохи. Їх дослідження дає змогу простежити певні закономірності створення самих пам'яток, встановити функціональні аспекти рештків чи самих споруд і відкриває можливості для ширших узагальнень суспільно-політичного, соціально-економічного і культурологічного характеру. Як специфічний рід речових пам'яток виділяють зброю, дослідження якої теж має свої особливості, потребує відповідних знань, підготовки, дослідницьких методів.

Словесні джерела можуть бути класифіковані на усні, писемні, лінгвістичні. Писемні джерела поділяються на документальні й оповідні. Доцільно розглядати як окремий вид писемних джерел хроніки, хронографи, щорічники, і літописи, оскільки вони здебільшого є не регіональним, а світовим явищем, їх дослідження потребує спеціальних методів, насамперед текстологічного опрацювання цих пам'яток історії і культури. У процесі дослідження таких джерел звертають увагу не лише на зміст і достовірність викладених у них подій, фактів, а й на позицію їх авторів щодо трактування описуваних явищ.

Крім згаданих загальних моделей класифікації джерел застосовують їх групування за спеціальними ознаками. Наприклад, у джерелознавчій літературі радянської доби дістав поширення поділ документальних джерел на *нормативні* та *виконавчі*. Ця класифікація, якщо відкинути її партійно-ідеологічну заангажованість, може використо-

уватися досить раціонально, адже законодавчі акти, укази, урядові ухвали, програми і резолюції з'їздів політичних партій, громадських об'єднань і рухів фіксують певні наміри, викладають настанови і норми, а тому набувають і за змістом, і за формою нормативного характеру. Інша група джерел, що віддзеркалює реалізацію цих настанов (інформації, донесення, звіти, листування, різного роду довідки), носить інформативно-виконавську спрямованість. Методи опрацювання джерел кожної з груп мають свою специфіку, зумовлену характером джерел, що суттєво відрізняються між собою мотивами свого створення, призначенням і змістом інформації. Крім того, поділ джерел на нормативні і виконавчі має також практичне значення, особливо на стадії їх пошуку. Спираючись на вже відомі нормативні документи, дослідник більш цілеспрямовано веде пошук виконавчих, або навпаки, і в такий спосіб отримує повнішу інформацію, необхідну для осмислення загальної картини подій.

Особливу увагу слід звернути й на таку ознаку, як повторюваність інформації, з чого випливає розмежування джерел на *одиночні* і *масові*. Цей поділ також відкриває додаткові можливості з погляду евристики, пошуку і виявлення масових джерел та застосування математичних (кількісних) методів їх обробки, включаючи використання сучасних обчислювальних машин.

Враховуючи найбільшу питому вагу і пріоритетне місце у дослідженнях як із української, так і всесвітньої історії та історії зарубіжних країн писемних джерел [6,15], розглянемо докладніше деякі підходи до їх класифікації, з'ясуємо її особливості. Виходячи з критеріїв характеру, походження, змісту і форми, виділяють документальні й оповідні писемні джерела, а серед них такі основні різновидності: актові, справочинні (діловодні), статистичні документи, мемуаристика (спогади), листи, щоденники, наукову, науково-інформаційну, науково-популярну і навчальну літературу, художні твори, періодичну пресу.

Акти, закони, укази та інші офіційні документи здебільшого групують за їх призначенням і місцем у суспільно-політичному, соціально-економічному та культурному житті, за хронологією створення. Певну внутрішню спорідненість мають діловодні документи вищих органів влади й управління, які визначають зміст і напрями державної політики на тому чи іншому етапі суспільного життя. Специфіка властива і дипломатичним актам – міжнародним договорам, угодам, нотам, вірчим грамотам, посланням, заявам, деклараціям тощо. Вона простежується як за самим змістом документів, присвячених зовнішній політиці, міжнародним відносинам, так і за формою, що відповідає дипломатичному протоколу і встановленим міжнародним правилам. Окрему групу офіційних документів складають діловодні та судово-слідчі матеріали, що здебільшого мають персоніфікований характер, розкривають певні біографічні факти, віддзеркалюють правову систему тієї чи іншої країни, певної історичної епохи.

До писемних джерел, якщо це зумовлено специфікою дослідження, можуть застосовуватися й інші класифікаційні ознаки, пов'язані з місцем і часом їх створення, авторством, місцем збереження тощо. Прикладне значення мають внутрішньовидові класифікації писемних джерел з використанням спеціальних класифікаційних ознак. Прикладом у цьому плані може бути періодична преса. Відомо, що в періодиці публікуються різноманітні за видами, жанрами і походженням матеріали, документи органів державного управління, громадських організацій, політичних партій, виступи державних та громадських діячів, представників творчої інтелігенції, робітництва, селянства, молоді, жіночого і ветеранського руху. Враховуючи домінуюче місце на шпальтах преси публіцистичних матеріалів, можна виділити газетно-журнальну публіцистику як джерельну групу писемних джерел, що є основним носієм інформації, особливо з новітньої історії. Виправданим є групування матеріалів періодики за газетно-журнальними жанрами, адже кожен з них має свою специфіку, пов'язану не тільки з літературно-стилістичними аспектами, а й із різною питоною вагою

інформації. Так, аналітичні жанри (кореспонденції, замітки, огляди, звіти) здебільшого насичені фактичною інформацією як відкритою, так і прихованою. Матеріали аналітичного характеру можуть містити колонка головного редактора, передові статті, а інколи й інтерв'ю, що їх беруть кореспонденти у відомих політичних та громадських діячів, учених. Групування матеріалів преси за жанрами і тематикою відкриває можливості для застосування математично-статистичних методів вивчення масових джерел, їх поглибленого аналізу.

За внутрішньовидовим принципом класифікують і твори політичної, наукової та художньої літератури як один із компонентів писемних джерел. *Політичні* твори представлені здебільшого книгами, брошурами і статтями, а за своїм змістом, методикою його викладу дуже близькі до публіцистики, до того ж вони виділяються ґрунтовнішим, аргументованішим підходом до висвітлення проблем. Джерельне значення політичних творів двояке. З одного боку, вони містять узагальнення й осмислення переважно поточних подій, їх оцінку і можуть бути джерелом історіографії, вивчення історії формування історичної і політичної думки. А з іншого – аналіз їх тематичної спрямованості, авторської позиції та оцінок тих чи інших подій і явищ сучасності дає можливість здобути додаткову інформацію про політичне життя суспільства.

Свої особливості мають *наукова* і, її різновидність, *навчальна література*, як історична, так і з інших, насамперед, суміжних до історії галузей знань. Наукова історична література є історіографічним джерелом, оскільки відбиває рівень знань і сферу їх побутування в суспільстві на час її створення, а також суспільно-політичні та ідейні погляди авторів праць. У ряді випадків наукова література може бути носієм оригінальних конкретно-історичних відомостей, особливо тоді, коли первина інформація втрачена.

Поряд з науковою до вивчення суспільних проблем залучають твори *художньої літератури*, яка є своєрідним джерелом, котре, насамперед художніми засобами, відбиває епоху, з позицій якої осмислюються і висвітлюються події та явища як минулого, так і сучасності. Між науковим і художнім сприйняттям, осмисленням і відображенням реальної дійсності є чимало спільного, але й багато в чому вони відрізняються. Навіть у тих випадках, коли науковець і літератор працюють з одними й тими ж джерелами, їхні оцінки, трактування, методика реконструкції подій далеко не завжди збігаються. Зрештою, для історика художня література у джерельному відношенні цінна не самими фактами, не залученими джерелами, а передусім її *прихованою (закритою)* інформацією, що проливає світло на конкретно-історичні умови написання того чи іншого твору, художні та ідейні уподобання автора. В рамках художньої літератури виокремлюють художньо-документальні й історичні твори, які в джерелознавчому відношенні мають свою специфіку. Історика цікавлять суспільні мотиви появи таких творів, позиція автора, а також міра правдивості та достовірності відображених у них подій, явищ, осіб.

Нарешті, серед писемних джерел літературного спрямування окрему підгрупу становлять свідчення особового походження: *мемуари, спогади, щоденники, листи* учасників або свідків тих чи інших подій. Будучи оповідним джерелом, спогади відрізняються від інших їх різновидностей як самим жанром, його законами і специфікою, так і більшою суб'єктивністю, зумовленою тим, що вони повніше відбивають індивідуальність автора, його симпатії чи антипатії. Особливість мемуарів полягає в тому, що стрижнем подачі інформації, її форми і структури виступає сам автор, через призму поглядів якого відбиваються й оцінюються всі факти, події, свідком або учасником яких він був сам чи дізнався про них з інших джерел. Вони передають атмосферу епохи, її колорит, віддзеркалюють суспільні погляди, що були панівними на час їх написання. Зазначимо, що самі мемуари можуть бути класифіковані за певними аспектами, наприклад за джерелами їх створення. В одних випадках вони ґрунтуються лише на пам'яті автора, в інших – на записах, щоденниках, які вів автор у процесі описування подій, що підносить рівень їх документальності. Нерідко мемуаристи

звертаються до документів, архівних матеріалів, періодики. Відрізняються мемуари й за формою: поряд із безпосередньо авторськими спогадами трапляються літературні записи споминів. Участь журналіста чи письменника в роботі над мемуарами теж може бути різною. Здебільшого це літературна допомога в оформленні мемуарів, але досить поширеним є також літературний запис усних чи диктофонних спогадів з великою мірою художнього оформлення, що нерідко призводить до перекручення фактів, тобто те, що прийнято називати джерелами особового походження. До джерел особового походження відносять щоденники, дорожні нотатки, автобіографії, біографічні анкети, особисті листи, майнові заповіти тощо.

Розглянуті теоретичні та практичні підходи до класифікації джерел, найпоширеніші класифікаційні схеми й моделі повною мірою стосуються й класифікації джерел із зарубіжної історії *на електронних носіях*. Однак треба пам'ятати, що історія кожного народу, кожної держави має свої особливості, пов'язані з їхньою самобутністю і неповторністю, зі специфікою самої джерельної бази, на що свого часу звернула увагу І. В. Григорєва [2]. Історія зарубіжних країн ґрунтується на досить широкій і різноманітній джерельній базі, включаючи електронні архівні та бібліотечні ресурси [12, с. 122–130]. Їх класифікація здійснюється за вже названими домінуючо-спорідненими видовими ознаками. При цьому важливо брати до уваги деякі конкретно-історичні особливості формування джерельної бази історії кожної країни. Вони пов'язані як із часовими (хронологічними), так і з просторово-географічними чинниками. Джерела етногенезу поляків, наприклад, як і українців, сягають найдавніших часів, коли закладалося підґрунтя регіональних цивілізацій. Археологічні пам'ятки засвідчують, як і коли відбувалося освоєння первісною людиною нинішньої території Польщі, як протікав етногенез поляків. До сучасників дійшли історичні залишки палеоліту, знаряддя із кременю та кісток мамонта, сліди найдавніших поселень. Всі вони засвідчують автохтонність поляків, тяглість і безперервність людського життя на їх етнічній території, що охоплює великий історичний період від античних часів до наших днів. Ось чому часовий (хронологічний) підхід до класифікації джерел з польської історії займає важливе місце у процесі їх групування. Його основою може стати прийнята в сучасній історіографії періодизація історії Польщі. Йдеться про такі віхи, як найдавніші часи, виникнення держави, прийняття християнства, середньовіччя, доба роздробленості, ранній новий час, утворення Речі Посполитої, поділи Польщі між імперіями, доба визвольних змагань і відновлення Польської Республіки, друга світова війна, часи комуністичних експериментів і тоталітаризму, період відновлення і зміцнення державної незалежності Польщі, її інтеграції в європейські та трансатлантичні структури [3; 14]. Кожній із цих віх відповідають адекватні їм джерела різних типів, родів, видів, різновидів тощо. Будь-яка класифікаційна схема має урахувати зміни залежно від історичної епохи. Подібний часовий підхід до джерел, їх групування за хронологією з певними корективами цілком прийнятний для дослідників всесвітньої історії, історії країн Європи, Азії, Америки чи Африки.

Якщо взяти до уваги, що переважна більшість науковців, які досліджують зарубіжну історію, мають справу передусім із писемними джерелами, то буде доцільним запропонувати наступну (приблизну) класифікаційну схему, побудовану за родово-видовим принципом:

- **документальні джерела: опубліковані і архівні:** (збірники документів, конституційні, законодавчі, актові, дипломатичні, діловодні, статистичні, фінансові, судово-слідчі документи і офіційні протоколи, стенограми, звіти міжнародних організацій, органів державного управління, програми і матеріали політичних партій і громадських об'єднань та ін.);
- **оповідні (нарративні) джерела (друковані і рукописні):** хроніки, літописи, статті, промови політичних і громадських діячів, твори

- політичної, наукової, навчальної, художньої літератури, публіцистика, трактати релігійного змісту;
- **періодична преса** (офіційна, неофіційна, нелегальна, альтернативна): газети, журнали;
  - **джерела особового походження**: спогади (мемуари), щоденники, листи, автобіографії та ін.;
  - **масові джерела**: матеріали переписів і обліку населення, анкетування, конкретно-соціологічних досліджень, листівки, прокламації.

Запропонована класифікаційна модель і викладені підходи до класифікації джерел мають науково-прикладне значення, розраховані на наукові та навчальні цілі. Вони можуть допомогти історикам-початківцям у пошуку джерел, їх виявленні, обліку, первинній систематизації, вивченні, якісному отриманню джерельної інформації та реконструкції на цій основі історичного процесу. Відповідальне ставлення до цієї процедури застерігає і від використання сумнівних свідчень, непрофесійного перекладу іномовних джерел. В умовах російської агресії супроти України, широкомасштабної інформаційної експансії слід застерегти пошуковців від спокуси механічного залучення російських перекладів джерел, від їх не завжди об'єктивної інтерпретації.

Підсумовуючи сказане про класифікацію джерел із всесвітньої історії та історії зарубіжних країн, варто ще раз зауважити, що йдеться не про формальну процедуру, а про важливе теоретико-методологічне завдання, один із дослідницьких методів опрацювання джерел, який сприяє з'ясуванню їх природи і походження, об'єктивно-суб'єктивного характеру, структури, дає змогу підвищити науковість інтерпретації джерельної інформації. Всі існуючі класифікаційні схеми ґрунтуються на пріоритеті тих чи інших ознак спорідненості джерел, а тому мають досить умовний характер і не можуть бути вичерпними. Вибір класифікаційних схем не самоціль, а об'єктивна необхідність. Визначальним чинником завжди виступає проблематика наукового дослідження, його мета і завдання, склад і характер джерельного комплексу. Досконалість класифікаційної схеми, її відповідність завданням конкретного дослідження, а також наскільки кваліфіковано ця схема застосована і обґрунтована істориком, є важливою передумовою успішного досягнення поставленої мети. Ось чому загальним правилом будь-якого історичного дослідження має бути обґрунтування у джерелознавчій частині вступу мотивів вибору тієї чи іншої моделі класифікації джерел і відповідна характеристика кожної з виділених груп. Це є показником наукової культури, одним із критеріїв рівня дослідження, що суттєво впливає на його результативність та оцінку, в тому числі й кваліфікаційну.

Список використаних джерел

1. *Віднянський С. В.* Стан, проблеми та перспективи досліджень із всесвітньої історії в Україні // *Укр. істор. журн.* – 2010. – № 5. – С. 166–179.
2. *Григорьева И. В.* Источниковедение новой и новейшей истории Европы и Америки. – М.: Высшая школа, 1984. – 336 с. 3. *Зашкільняк Л. О., Крижун М. Г.* Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. – Л.: ЛНУ ім. І. Франка, 2002. – 752 с. 4. *Источниковедение новейшей истории России. Теория, методология и практика* / ред. А. К. Соколова. – М.: Высшая школа, 2004. – 687 с. 5. *Калакура Я.* Зарубіжний світ у вимірі новітньої української історіографії // – Україна, Європа і світ: Міжнародн. збірн. наукових праць. – Вип. 11. – Тернопіль, 2013. – С. 207–219. 6. *Калакура Я. С.* Класифікація історичних джерел // *Історичне джерелознавство: підручник.* – К.: Либідь, 2002. – С. 89–118. 7. *Калакура Я. С.* Українська історіографія: Курс лекцій. – Вид. 2-е, доп. – К.: Генеза, 2012. – С. 20–21. 8. *Ковальченко И. Д.* Методы исторического исследования. – Изд. 2-е.- М.: Наука, 2003. – С. 147–148. 9. *Кудряченко А.* Дослідження з проблематики всесвітньої історії у сучасній Україні // Там само. – 2011. – № 1. – С. 180–194. 10. *Медушевская О. М.* Источниковедение: теория, история, метод. – М.: РГГУ, 1996. – 80 с. 11. *Пушкарьов Л. М.* Географічне середовище та історичне джерело // *Укр. істор. журн.* – 1996. – № 7. 12. *Швецова-Водка Г. М.* Класифікація комп'ютерних бібліографічних ресурсів // Вступ до

бібліографознавства. – К.: Кондор, 2004. – С. 122–130. 13. Шмидт С. О. О классификации исторических источников // Вспомогательные исторические дисциплины. – Вып. 16. – Л., 1985. – С. 3–24. 14. Wielka historia Polski. – Т. 1–12 / A. Dognan-Ginter, F. Kiryk, J. Rys i dr. – Krakow. – 1997–2001. 15. Maresz, Teresa. Wpływ tekstów źródłowych na rozwój myślenia historycznego uczniów: teoria a praktyka / Teresa Maresz Wydawnictwo Akademii Bydgoskiej im. Kazimierza Wielkiego, 2004. – 182 s. 16. Miśkiewicz B., Wprowadzenie do badań historycznych. – Poznań: Wydawn. Naukowe, 1993. – 351 s. 17. Topolski Jerzy. Jak się pisze i rozumie historię: tajemnice narracji historycznej. – Wydawn. Poznańskie, 2008. – 349 s.

Ярослав Калакура

КЛАССИФИКАЦИЯ ИСТОЧНИКОВ ПО ВСЕМИРНОЙ ИСТОРИИ КАК ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЙ МЕТОД

В статье в контексте актуализации в украинской историографии проблем истории зарубежных стран, мировых процессов и международных отношений, привлечения к научно-исследовательской работе молодой генерации научных работников, заметного увеличения удельного веса трудов по всемирной истории, выясняются современные подходы к их источниковому обеспечению, в частности к классификации источников как одного из продуктивных исследовательских методов. Раскрываются его сущность, роль и значение, связь с эвристической и аналитической функциями источниковедения, очерчены классификационные черты источников и принципы их группировки, определяются некоторые особенности типово-видовой классификации источников по всемирной истории и наиболее распространенные классификационные схемы и модели. Обращено внимание на специфику классификации источников на электронных носителях, широкое привлечение их информационного потенциала. Сформулированы рекомендации по оптимизации классификации источников по истории взаимоотношений Украины с зарубежными странами, применения европейских стандартов.

Ключевые слова: историческое источниковедение, классификация источников, классификационные модели, всемирная история, история зарубежных стран, украинская историография.

Yaroslav Kalakura

CLASSIFICATION OF THE WORLD HISTORY SOURCES AS A RESEARCH METHOD

In an article in the context of mainstreaming in Ukrainian historiography problems of the history of foreign countries, global processes and international relations, involving research work of the young generation of scientists, a marked increase in the proportion of works of world history the author investigates new approaches to their source software, including the classification as one of the sources of productive research methods. They revealed its essence, the role and importance of communication heuristic and analytic functions. Source, outlines the sources of classification criteria and principles of their group, identifies some typical features of species-classification of sources of world history and the most common classification schemes and models. They pay attention to the specific classification of sources on electronic media, increasingly attracting their information potential. The author states recommendations for optimizing the classification of sources on the history of Ukraine's relations with foreign countries, the use of European standards.

Key words: historical sources, sources classification, classification model, world history, history of foreign countries, Ukrainian historiography.